

טביעת מטבעות מקומיות בא"י בתקופה הפרסית – האם היא משקפת מצבים מדיניים

שונים?

יהושע זלוטניק zlotniky@beseqint.net

אובול צידוני עם טביעה מלכותית

תקציר: מבדיקת מצאי המטבעות המקומיים מהתקופה הפרסית, עולה שייתכן והיו קיימים מספר מצבים מדיניים משתנים באזורנו. מאפייני התופעה הם: דגמים של הריבון הפרסי ו/או סמלי אוטונומיה על מטבעות, שימוש בדגמי מטבעות "חיקוי אתונאי" וכן טביעה על צד אחד של מטבעות אוטונומיות ופגימה בדגם אתנה על מטבעות "חיקוי אתונאי". האם המצב המדיני היה מצב של עצמאות, אוטונומיה או לחילופין שלילה זמנית של האוטונומיה? האם למצבים המדיניים היו השלכות בשימוש בדגמי הריבון או האוטונומיה על אופן טביעת המטבעות או לחילופין פגמים פיזיים שאנו מאבחנים על המטבעות המקומיים, מייצגות תקלות טכנולוגיות שאירעו בתהליכי הייצור? לדעת המחבר המחקר התמקד עד כה בהיבט המדיני בעיקר במרד טנס ולא עסק די הצורך בהשפעת המרידות שאירעו במהלך 60 שנות עצמאות מצרים, ששלטה וגילתה מעורבות בארץ ישראל בחלק מהתקופה ומטבעותיה מדגם "חיקוי אתונאי" אומצו זמנית על ידי מדינות האזור. המאמר ירחיב את הדיון בשאלות ובסוגיות הנ"ל ויתייחס למצב המדיני כפי שהוא משתקף במאפייני טביעת המטבעות המקומיים, בהתחשב במכלול המרידות התכופות שאירעו באזורנו, במיוחד במאה ה-4 לפנה"ס.

מבוא

מן הממצאים הנומיסמטיים המעידים על טביעת מטבעות מקומיות בפחוות בארץ ישראל, משתמע שהטביעה המקומית החלה ככל הנראה לקראת סוף התקופה הפרסית. המאמר יתמקד בתהליכים שנעשו בתחום שיפור סמכויות טביעה מקומית, כטביעה אוטונומית שחלה בסוף התקופה הפרסית, אשר נבעו כתוצאה מחולשת השלטון המרכזי הפרסי או לחילופין מטביעה עצמאית שחלה בהכרזת עצמאות של

מדינות האזור, עקב המרידות של מצרים שהפכה למדינה עצמאית למשך כ- 60 שנים¹ (Mørkholm 1974:3), וכתוצאה מנוכחותה ושליטתה באזורים ניכרים בארץ ישראל בחלק מהתקופה, תוך שדחקה את הפרסים מהאזור. ידוע שהמצרים שלטו בגזר שביהודה ביפו ובאזורי מישור החוף על עכו. ראשי המדינות והפחוות בארץ ישראל ומושלי הפחוות התאימו את עצמם למצבים מדיניים חדשים. כדי לאשש את מעמדם או לצרכי הכלכלה המתרחבת במדינתם הם קיבלו על עצמם, לטבוע מטבעות במסגרת זכויות אוטונומיות בשם מלך פרס, מעשה המעיד על מערכת יחסים תקינה עם השלטון המרכזי. ראייה לכך משמשים מטבעות אשר על פני המטבע מופיעה דמות הריבון הפרסי ועל גב המטבע סמלים מקומיים שלדעת המחבר משמשים כדגם האוטונומיה. המטבעות נעשו מכסף טהור או כצפוי כסף על מטבעות ברונזה, דבר המעיד על מחסור במתכת הכסף. תהליך זה, ככל הנראה חל בשנים 375–332 לפסה"נ.² (Meshorer and Qedar 1991:9; נרקיס 1938 : 4).

על חלק מההתרחשויות בארץ ישראל בתקופה הפרסית ניתן ללמוד מספרי עזרא ונחמיה והנביאים: חגי, זכריה ומלאכי. התקופה מאופיינת במעט מקורות כתובים וגם אלה קצרים, חלקיים ואינם מאפשרים התמקדות כוללת על מכלול האירועים כפי שהתרחשו במהלך כל שנות שלטון האימפריה הפרסית. גם יתר המקורות ההיסטוריים, בכללם החפירות הארכיאולוגיות, הממצאים הנומיסטיים והאגרות מנחל דליה, האוסטרקונים שהתגלו בערד, מצד חשביהו, והמקורות הכתובים שהתגלו מיב במצרים, פותחים לנו צוהר ומאפשרים לקבל היבטים נקודתיים צרים על מצב או אירועים שחלו בתקופה זו. המחבר מבחין ב-4 מצבים מדיניים ששררו במאה הרביעית בארץ ישראל: אוטונומיה, עצמאות, שלילה זמנית של האוטונומיה ושלטון חסות פרסי עם מידה נמוכה של אוטונומיה. אוטונומיה מוגדרת כמצב של שלטון עצמי, סמכות לשלטון עצמי בתחום מסוים כגון אוטונומיה בחיים הדתיים או אוטונומיה תרבותית או כלכלית כולל טביעת מטבעות בעריכים מסוימים בשטח מוגדר. עצמאות- מדינה ריבונית שאין לה תלות באחרים. עצמאות מוגבלת לשליטה בשטח מוגדר. לדעת המחבר חלק ממצאי המטבעות מתקופה זו ניתן לשייכו לאחד מהמצבים המדיניים.

¹ O. Mørkholm. A Coin of Artaxerxes III, 1974 "///in 404 B.C. Egypt immediately revolted and , in spite of several attempts ...Egyptian independence lasted until 343/2 B.C.

² Y. Meshorer.S.Qedar.**The Coinage of Samaria in the Fourth Century BCE**, Jerusalem, 1991,p.9. מ. נרקיס. **מטבעות ארץ ישראל – ספר שני, מטבעות הנכרים**, ירושלים, 1938. עמ' 4 "בתקופה זו ממש בשנים שבין 378-333 לפנה"ס, שהן תקופת ירידה לשלטון הפרסי לפני כיבושו של אלכסנדר מקדון, לא רק לארץ "יהד" אלא כנראה גם בערים אחרות, שהיו מושבות עממים נכריים".

המטבעות בתקופה הנסקרת מחולקים על פי השייכות לפחוות המקומית בארץ ישראל ומתחלקים לארבע קבוצות: 1) מטבעות פלשת, מן הפחוות של עזה, אשקלון ואשדוד. 2) מטבעות פניקים של צור וצידון. 3) מטבעות יהד ושומרון הם מטבעות יהודים, מאחר ונועדו לשימוש אוכלוסייתם ברובה יהודית של שתי הפחוות. 4) מטבעות אדומיים.³ (Gitler and Tal 2007).

מטבעות התקופה שנסקרו על ידי המחבר מראים על תופעה שחלק ממטבעות הכסף שנטבעו באזור בתקופה הפרסית, בעריכי דרכמה, אובול, חצי אובול ורבע אובול, נטבעו רק על צד גב המטבע ואילו פני המטבע חלקים או פגומים. לעתים הפגמים הם כתוצאה מבעיות טכנולוגיות של שחיקת הרושמה⁴ (Jean Philippe Fontanille 2008) כמו סדקים ברושמה ו/או ניוון הרושמה או פגימתה. מטבעות עם סדק לא מהווים בעיה מאחר ולא פגמו במרכיבי הדגם באותו הצד של המטבע, למעט סמני הסדק עצמו. לעומת זאת עולה השאלה, מדוע נטבעו מטבעות עם טביעה מנוונת או פגומה? האם ייתכן שהשלטונות הפרסים פגמו במכוון בצד פני המטבע או שהחרימו את הרושמות עם סמלי האוטונומיה?⁵ התוצאה הייתה שהמיטבעות נאלצו לטבוע מטבעות פגומים או טבועים על צד הגב של המטבע ועל כך יפורט בהמשך.

רקע על התקופה

בשנים 545 עד 538 לפני הספירה כבש המלך כורש את כל ארצות המזרח התיכון למעט מצרים, והקים את האימפריה הפרסית. אימפריה זו השתרעה מהודו עד אסיה הקטנה ומדרום רוסיה עד חצי האי ערב ומצרים. באימפריה הפרסית היו 20 פחוות (סאטרפיות) אימפריאליות⁶ שבראשם עמד פחה. ארץ ישראל בתקופה הפרסית, חולקה למספר פחוות- מדינות מקומיות שבראשם עמד פחה. הפחוות היו משויכות לנציבות "עבר- נהרא".⁷

התקופה הפרסית התקיימה בשנים 538 עד 332 לפסה"נ בארץ ישראל, אז כבש אלכסנדר מוקדון את האימפריה הפרסית.

³ H.Gitler, O.Tal,P.Van Alfen. "INR2/2007

⁴ Jean Philippe Fontanille: "Extreme Deterioration and Damage on Yehud Coins Dies

⁵ המחבר מגדיר מטבעות אוטונומיה כמטבעות עם דגם פרסי ממלכתי, על צד אחד של המטבע, בעוד שהצד השני כולל דגם לאומי, המעיד על אוטונומיה. למשל מטבע בעריך חצי אובול של צידון, נושאת על פניה את דמות המלך באופן זהה כפי שמופיעה על מטבע סיגלוס הממלכתי. זהות הטביעה הממלכתית ריבונית פרסית על הסיגלוס האימפריאלי בהשוואה לסמל ממלכתי הזהה של הריבון על מטבע חצי אובול צידוני היא מוחלטת ומעידה, שצד זה של המטבע מייצג דגם הממלכתי. בטביעת צד אחד של פני המטבע ניתן לראות שהפרסים הנהיגו מחדש את טביעת צד הריבון במתכונת הסיגלוס הממלכתי הטבועה על צד אחד של המטבע.

⁶ הרודוטוס, *היסטוריה*, ספר שלישי. התמונה המתוארת מתאימה לימי דריווש הראשון.

⁷ תקופת דריווש הראשון.

ידיעות על יחסי הגומלין בין השלטון המרכזי והשלטון המקומי קיימות במקורות הנזכרים עד המחצית השנייה של המאה הרביעית, לעומת זו אין כמעט בידנו מקורות כתובים היכולים להעיד על הנעשה בארץ ישראל בתקופה מוקדמת, מסוף המאה החמישית ולמחצית הראשונה של המאה הרביעית לפסה"נ. יש בידנו מידע ברור על שליטתה של מצרים העצמאית בארץ ישראל במאה הרביעית לפסה"נ, שמשמעותה דחיקת האימפריה הפרסית במשך עשרות שנים מהאזור. סביר להניח שלמצב מדיני זה הייתה השפעה על טביעת המטבעות. קשה להניח שמדינות, שלא נשלטו על ידי השלטון הפרסי המשיכו וטבעו מטבעות הנושאות את הדגם של הריבון הפרסי. מאידך אנו יודעים שבמצרים העצמאית נטבעו במאה הרביעית מטבעות שחיקו את מטבעות אתונה. אפשר והמדינות המקומיות שהושפעו ממעורבות מצרים טבעו גם הם מטבעות עצמאיות-חיקוי מטבעות אתונה. להשלמת התמונה הנומיסטית על המצב באזור, ההיסטוריון דיודורוס מתאר את מרד הסאטרפים הגדול שהתרחש בשנים 366–360 לפסה"נ.⁸ מלכים ואסאלים אלה טבעו במחצית הראשונה של המאה הרביעית, בזמן חולשת השלטון הפרסי, מטבעות הנושאים את דמותם ושמןם.

המטבעות הראשונים בעולם העתיק נטבעו בלידיה שבמערב אסיה הקטנה, במאה השביעית לפסה"נ ולאחר מכן במקומות נוספים, כמו מילטוס. היו אלה מטבעות אלקטרום, נתך של זהב וכסף, שעוצבו מגושי מתכת מעוגלים וצורתם בלתי מוגדרת. המטבעות באו להחליף את סחר החליפין. כדי לאשר את אמיתות המשקל ואת טיב המתכת נטבעו בהם דגמים. הרודוטוס כתב בתחילת המאה החמישית לפסה"נ "אנשי לידיה היו הראשונים, לפי הידוע לנו, לטבוע מטבעות זהב וכסף". לאחר מכן חל שינוי והטביעה נעשתה בזהב או כסף בלבד. ייתכן ובשלב ראשון שמש המטבע לצרכי פקידים בממשל, סוחרים וחיילים ואחר עברה לשימוש הכלכלה המקומית. העולם היווני הקדום, ובמיוחד אתונה, החל להשתמש במטבעות החל מהמחצית המאה השישית לפסה"נ, והמטבע כאמצעי תשלום החל בהדרגה להחליף את שיטת סחר החליפין. מטבעות אתונה מאופיינות בראש האלה אתנה על פני המטבע ובינושף על הגב, והכתובת AΘE. מטבעות היוונים היו בשימוש בכל העולם העתיק, כולל ארץ ישראל בתקופה הפרסית. הפרסים אימצו תחילה את שיטת הטביעה החדשה במטבעות סיגלוס ודריכ ובהדרגה נכנסו המטבעות לשימוש שוטף.

---

⁸ According to Diodorus Siculus (XV.90-93), the satraps Ariobarzanes of Hellespontine Phrygia and Orontes of Armenia rose up in rebellion against the Great King in 362-361 B.C.E., supported by Mausolus of Caria, Athens and Sparta, the Greek cities of Asia, Tachos of Egypt, and finally by a reluctant Autophrates of Lydia. In addition, the southern coastal peoples of Asia Minor from the Lycians to the Cilicians, as well as the Syrians and Phoenicians, purportedly joined the rebellion.

באימפריה הפרסית השתמשו במקביל במטבעות פרסיות, במידת מה במטבעות אתונאיות ובמטבעות מקומיות.

המטבע הקדום ביותר שהתגלה בארץ ישראל נמצא בירושלים ומקורה באי קוס וזמנה משלהי המאה ה' לפסה"נ⁹ (Barkay 1984:5). שני מטבעות ארכאיים מאתונה התגלו בירושלים¹⁰ (משורר 1961). לפני כן היה שימוש בארץ ישראל בבצעי כסף Hacksilber¹¹ (משורר תשנ"ח:18; Gitler and Tal 2006).

מטבעות מקומיות ככלי כלכלי ומדיני ושלבי הטביעה

המטבעות הם כלי כלכלי, אולם בהדרגה השתמשו בהם ככלי בעל ביטוי מדיני. המטבעות שקפו את מידת הריבונות או האוטונומיה של המסגרות המדיניות שהיו בארץ ישראל בתקופה הפרסית שנקראו פחוות או מדינות-מדינתא.

השימוש במטבעות בארץ ישראל החל במאה ה' לפסה"נ והטביעה החלה במחצית השנייה של המאה ה' לפסה"נ. צור היא היחידה שטבעה כבר במאה ה' לפסה"נ. מטבעות צידון נפוצות במישור החוף בארץ ישראל, מאחר והפרסים העבירו לרשות הצידונים שטחים באזורי החוף מעכו עד אשדוד כולל נמלי הים של דור ויפו¹². חלק גדול מהטביעה כללה מטבעות זעירים מכסף במשקל שנע בין 0.7–0.15 גרם, בערכים של אובול, חצי אובול ורבע אובול. המטבעות המקומיים היו במחזור ודגמיהם השתנו מעת לעת. במהלך התקופה הפרסית, עדיין הלכו בארץ ישראל מטבעות מאתונה (משורר 1997: 16).

בפעילות הכלכלית היה שימוש באותה עת במטבעות אתונאיות בעריכי טטרדרכמה ודרכמה, במקביל לשימוש במטבעות הממלכתיות הפרסיות: דריק וסיגלוס וכן מטבעות ערי אנטוליה¹³ (שטרן 1973). השימוש העיקרי במטבעות הממלכתיות בארץ ישראל, שערכם גבוה יחסית, היה למסחר ולעסקאות

---

⁹ Rachel Barkay. *An Archaic Greek Coin from the 'Shoulder of Hinnom' Excavation in Jerusalem*. INJ. No` 8, 1984-5. המטבע התגלה במערת קבורה בגיא בן הינום. ככל הנראה הממצא מעיד על קשרי הסחר הבינלאומי בתקופה זו עם אזור הים האגאי ועל השימוש במטבעות בתקופה קדומה זו או שאחד משני ציון הביא אותה לירושלים. מטבעות קדומים נוספים מהמאה ה' התגלו בעזקה ועכו.

¹⁰ Y. Meshorer. "An Attic Archaic Coin from Jerusalem", *Atiqot* 3 (1961). P. : 85, Pl. XXVIII:6

¹¹ בצעי כסף (hacksilber) מתגלים בממצא הארכיאולוגי מתקופת הברונזה והברזל. בצעי כסף אלה נהגו לשקול באמצעות מאזניים ואבני משקל. י. משורר. **אמצעי תשלום קדומים, משקלות ומטבעות**. חיפה תשנ"ח, עמ' 18.

¹² זכויות מסוג אלה מופיעות על ארון הקבורה של אשמונעזר מלך צידון עליו נכתב "נתן לנו מלך האדונים את דור ואת יפו ארצות הדגן האדירות אשר בשרון..."

¹³ מטבעות קיליקיים אחדים התגלו בתל אל-פ'וחאר (שטרן 1973).

בהיקפים גדולים, לחסכון לתשלום המסים והוצאות האדמיניסטרציות המקומיות.¹⁴ אנו נתקלים במקורות הכתובים במונח "דרכמון" או "אדרכמון" (נחמיה: 7, 71). המחבר טוען שרוב המטבעות הממלכתיות הפרסיות שהיו במחזור הומרו למטבעות אלכסנדר מוקדון עם כבוש הארץ על מנת שניתן להשתמש בהם בפעילות הכלכלית.

מטבע משלהי המאה ה' שנמצא בגבעת רם

השימוש במטבעות כאמצעי תשלום, נקבע על פי משקלם ותכולת הכסף בהם. כדי לקבוע את ערכם, לעתים השתמשו באזמל כדי לבדוק את תכולתם, ועל חלק מהמטבעות אנו רואים את סמני הבדיקה. היו תקופות של מחסור בכסף והשלטונות נאלצו להשתמש במטבעות ברונזה בצפוי כסף. יש להניח שערכם של מטבעות אלה היה נמוך ממטבעות אחרים.

המטבעות שהיו בשימוש בארץ ישראל נטבעו בשלש מערכות משקל: א) הפרסי, דריכ זהב 8.4 גרם/משקל סיגלוס כסף 5.5 גרם. ב) הפניקי (סטטר כסף 13.9 גרם/ חצי סטטר בן 6.5 גרם), ג) אתונאי (טטרדרכמה 17.5 גרם/ דרכמה 4.2 גרם)¹⁵ (שטרן 1973).

אחת התעלומות במטבעות בעריכי אוכול, חצי ורבע אוכול, היא יכולת חורטי הרושמות לעצב לעתים בדייקנות מדהימה את הדגמים על מטבעותיהם הזעירים, אף שלא עמדו לרשותם כלים מתאימים, לפי הידוע לנו.

בעזה שהייתה באותה תקופה המרכז המסחרי הגדול בארץ טבעו שלשה סוגי מטבעות כסף: 1. מטבעות ממוחזרים בגודל דרכמה-כ 4.2 גרם. המטבע האתונאי הבינלאומי הטטרדרכמה מכסף של אז, שקבלו היצואנים בנמל, תמורת הסחר הימי הבינלאומי במאה ה', משקלה היה כ 17.5 גרם. המטבע היה שימושי בסחר בינלאומי, אבל לא התאים לשימוש מקומי. מטבע הכסף הגדול לא התאים למסחר קמעוני מקומי ועסקות קטנות. מה עשו העזתים כדי להשתמש במטבעות בסחר המקומי? השלטונות בעזה החלו למחזר את הטטרדרכמות האתונאיות לצרכים הספציפיים של האוכלוסייה, באמצעות חלוקתם לערכים שמושיים ביום-יום.

2. חיקוי של מטבעות אתונאיות, בגדלים של דרכמה ושל אוכול, כולל הכתובת AΘE.

¹⁴ מטבע דרוס התגלה על ידי הירדנים בשנת 1961 בחפירתם בשומרון (הוגו).

¹⁵ א. שטרן. "התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית 332–538 לפנה"ס" ירושלים. 1973. עמ' 215.

3. 'מטבעות פלשת', שהדגמים על חלקם נראים כנמצאים בתוך מסגרת מרובעת. דוגמאות עליהם:

ראשים, אריות, סוסים, בעלי חיים ודמויות מיתולוגיות.

הציודונים החלו לטבוע בסוף המאה ה'ה' לפסה"נ.

בצידון נטבעו מטבעות זעירים מכסף בעריך של אובול. על פני המטבע דגם מלך פרס מול אריה ועל צדה

השני, דגם ספינת מלחמה עם שייטים חותרים. צור החלה לטבוע מאמצע המאה ה'ה'. על מטבעות צור,

מופיע דגם ינשוף, כחיקוי מטבע אתונאי וברקע סמל מצרי- מטה ומורג, בהשפעה מצרית. על צדו השני

של המטבע דגם היפוקמפוס או דולפין.

בירושלים טבעו מטבעות בשם פחוות יהוד ובשומרון בשם פחוות שמרין. בירת פחוות שומרון הייתה

העיר שומרון. במקביל לשומרון נטבעו מטבעות יהוד, ויש להניח במידה רבה של ודאות- בירושלים.

מטבעות יהוד

מהמחקר עולה שמטבעות יהוד נטבעו בין השנים 375–332 לפסה"נ. מטבעות אלה מהווים אישור ממקור

ראשון לקיום פחוות יהודה גם בסוף התקופה הפרסית.

סממן נוסף של הפחוות מופיעה על טביעות חותם. בשנים 515–445 לפסה"נ מופיעות טביעות חותם

בדמות ציפורים או אריות. לאחר 415 לפסה"נ מופיעים טביעות חותם עם הכתובת יהוד, יהד, ירשלם,

לעתים בכתב ארמי ולעתים בכתב עברי. טביעות חותם אלה בעברית ובארמית, מעידות על הסמכת הגורם

שטבע אותם, הפחה או מי מטעמו, על ידי השלטון המרכזי הפרסי לתחום פעילות מסוים. ניתן להניח

שתקופתם בשלהי התקופה הפרסית, אולם ייתכן שנטבעו גם לפני כן.

מרד טנס מלך צידון במאה ה'ה' לפסה"נ התרחש כאשר השלטון המרכזי בפרס נחלש, והדבר התבטא

בירידת כוחה של האימפריה הפרסית. המצב המדיני הביא לכך שאותן מדינות אשר היו רחוקות ממרכז

האימפריה הפרסית, בהן מדינת יהוד, השיגו בחלק מהתקופה תנאי אוטונומיה משופרים כתנאי לנאמנותם

ובחלק מהתקופה עצמאות¹⁶ (Barag ;Brian 2002:1004 ; Stern 1974:194, 1980:421-22)

¹⁶ האנציקלופדיה העברית כרך ו' עמ' 324. Barag. 1974:194 and 1980:421–422. P. Brian 200:1004. M. Stern 1966:8–9; Barag (as well as Keinitz 1953:102 and several others) sees it as a proof of the revolt of Judea, but it must be remarked that the archaeological evidence offered by Barag is much less conclusivethan he thinks: on this see Stern 1982b:242 and 255.

(1966:8–9; Stern 1982b:242, 255). בפחוות יהוד, טבעו מטבעות עליהם מופיעה הכתובת עם שם

הפחווה "יהד", בכתב עברי קדום.

יש להניח שהמטבעות נטבעו מטעם רשות אוטונומית יהודית, כשבראשה הפחה, שטבע מטבעות מקומיים בהתאם לסמכות שקבלה מהשלטון הפרסי המרכזי. ייתכן שכאשר שלטו המצרים באזור טבע הפחה מטבעות עצמאיים המחקים את מטבעות אתונה, תוך אימוץ הדגם הנפוץ אצל שלטונות מצרים ששלטו בארץ. בפועל נטבעו בפחוות יהד אך ורק מטבעות זעירים מכסף טהור, ולא מטבעות ברונזה מצופים בכסף. מטבעות אלה ייתכן ונועדו לשימוש לתרומת שליש השקל לבית המקדש, והייתה חובה למתן התרומה בכסף טהור ובמקביל שמשו לצרכי מסחר מקומי. ככל הנראה לא נזקקו למטבעות מקומיים גדולים יותר, מאחר ובמחזור, לפי המקורות הכתובים היו ממילא מטבעות ממלכתיים. לחילופין ייתכן שהשלטונות הסמיכו את הפחוות לטבוע מטבעות בערכים של אובולים בלבד, למעט אחד. באוצרות המדינה יש אחד בלבד. ייתכן ובמהלך המאה הרביעית מיחזרו את מטבעות הסיגלוס לעריכי אובולים, עקב היעדרות הפרסים מהאזור. כמו כן חל שינוי מוניטרי במטבע בעת הכיבוש של אלכסנדר מוקדון שכלל החלפת אמצעי התשלום הפרסי.

במוזיאון הבריטי שמור מטבע שעל צדו האחד מופיע אל חבוש כובע קורינתי ועל צדו השני אל במרכבה בעלת כנפיים וכתובת "יהד". משקל המטבע 3.8 גרם. דמות האל במרכבה יוצא דופן. בתחילה זוהתה הכתובת כ"הו" ואילו פרופ' סוקניק בשנת 1934 תיקן את פענוחה ל"יהד". מילדנברג תארך את המטבע לשנים 360–380 לפסה"נ וקושר אותו למטבעות פלישתו-ערבים שנטבעו בארץ ישראל בשנים 400–330 לפסה"נ (משורר 1997: 11–15).

קיימים דגמים שונים של מטבעות יהד. חלקם מחקה מטבעות אתונאיות וחלקם מטבעות מדגמים אחרים. חלק גדול ממטבעות "יהד" התגלו בירושלים בירת הפחווה ובסביבתה. סביר שנטבעו בירושלים, מקום מושב הפחה של יהודה.

חלק ממתבעות יהד שדמות ציפור מוטבעת עליהם טבועים בצד אחד בלבד¹⁷ (Meshorer 1982:14); רפפורט (1981: 7-21). המחבר רואה את הטביעה על צד אחד של המטבע מרכיב משמעותי בסטטוס המדיני של הטביעה, כפי שיפורט בהמשך. תופעה זו מופיעה על מטבעות יהד יותר מאשר על מטבעות מקומיים אחרים בארץ ישראל. על צד השני של מטבעות אלה מופיע ינשוף או בעל כנף אחד. על חלקם של יתר מטבעות יהד מופיע פרח שושן, ועל גב המטבע עיט פרוש כנפיים והכתובת העברית יהד. מטבע זה הוא מטבע עצמאי. השושן, סמל יהודי מובהק באזורנו, מופיע גם בתקופה החשמונאית, על מטבעות יוחנן הורקנוס הכהן גדול והמלך אלכסנדר ינאי. סמל זה שימש את הכהונה הגדולה והיה סמל מלכותי יהודי. דגמי שושן מופיעים בתקופת הברזל על לוחיות שנהב מנמרוד (כלח). נראה שמקורו של דגם זה הוא במסופוטמיה. כדוגמת מטבעות אתונאים, שעל גבו טבועה מימין הכתובת AΘE, בצדן עלי זית ועל פניו דמות אתנה, על דגם דומה של מטבע "יהד", על גבו דגם בז פרוס כנפיים עם הכתובת "יהד" ועל פניו דמות מלך פרס עם כתר. מטבעות יהד מוגדרים כמטבעות אוטונומיים. מחד סממני הריבון על פני המטבע וסממני האוטונומיה על גב המטבע. בהשוואה למטבעות אתונה, קיימים מספר דגמים של מטבעות "יהד" מסוג מטבעות עצמאיים: דגם עם שושן על פני המטבע, על גב המטבע דגם ינשוף. דגם ינשוף על גב המטבע ומשמאלו שושן ומימינו כתובת "יהד" ועל פני המטבע דגם אתנה. מטבע זה הוא מעין חיקוי של מטבע אתונה, שבו הכתובת "יהד" מחליפה את הכתובת AΘE והשושן מחליף את עלי הזית הממוקמים משמאל לינשוף. ראש מלך בסגנון פרסי התחלף בשושן (משורר 1997:19), מאחר ומטבע יהד מדגם זה נותר ללא סממני הריבון הפרסי, הרי היא מטבע עצמאי. סדרה אחרת היא בדגם ינשוף על גב המטבע עם כתובת יהד ודגם שושן, כאשר פני המטבע אינם טבועים. לדעת המחבר סדרה זו היא של מטבעות מעבר המעידות על שלילה זמנית של האוטונומיה.

על חלק ממתבעות "יהד", מופיע לצד דגם הינשוף הכתובת "יחזקיה הפחה" וללא כתובת "יהד". ייתכן והפחה הוא יחזקיה כהן גדול, המוזכר אצל יוסף בן מתתיהו בספרו "נגד אפיון", אולם ניתן לשער שמדובר על פחה ששמש בתפקיד במחצית המאה הרביעית לפסה"נ. ממתבעות אלה נמצאו בחפירות בית צור מדרום לירושלים. על אחד המטבעות שפורסמו מופיע על צדו האחד ינשוף, משמאלו הכתובת

¹⁷ אוריאל רפפורט, מטבעות יהודה מסוף התקופה הפרסית ומראשית התקופה ההלניסטית. מתוך: אהרן אופנהיימר, אוריאל רפפורט ומנחם שטרן (עורכים). פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני: ספר זיכרון לאברהם שליט, ירושלים 1981, עמ' 7-21.

האנכית יוחנ[ן]. מימין לינשוף כתובת אנכית "הכוהן". על צדו האחר של המטבע טבוע דגם של מסכה הדומה לדגם מטבע של "יחזקיה הפחה". ברור שמדובר בכהן גדול.

יש דעות שונות לגבי משמעות המסכה על המטבע, מאחר וכתוב בתורה "לא תעשה לך פסל וכל תמונה". ייתכן שמאחר ומדובר במטבע סחיר, שהיה אמור לשמש גם את הנכרים, התירו לשימוש את דגם המסכה. אין אמנם כל מטבע הנושא את דיוקן מלכי החשמונאים, אולם אותם מטבעות כסף זעירים מהתקופה הפרסית והתלמית, הנושאים את הכתובת בעברית "יהוד" ו"יהדה", נושאים גם את ראש תלמי ואת ראש המלך הפרסי. נראה שבאותה תקופה לא הפריע הדבר ליהודים, למרות שנטבעו בפחוות יהודה לאחר תקופת ההנהגה של עזרא ונחמיה, תקופה בה החמירו המנהיגים היהודים בקיום מצוות התורה. הדמות במסכה על מטבעות יחזקיה הפחה ויוחנן הכהן דומים למטבעות דאטאמס מקיליקיה, שם על פני המטבע

שם הסטראפ (פחה) ועל צדו השני דמות פונה לחזית.
דגם מלך פרס שמופיע על מטבעות יהד ו/או על מטבעות מקומיים ביתר הפחוות, משמעותה ממלכתיות פרסית. לעומת זאת, העדר דגם ממלכתי על מטבע מקומי ייתכן ומעיד על מצב מדיני שונה של הפחוות בעת טביעת המטבע, מצב של אי-תלות בשלטון פרסי. אם דמות המלך נתנה את התוקף למטבע, הרי שהעדרו מסמל עצמאות ומצב של נתק ביחסים שבין מדינת יהד והממשל המרכזי הפרסי. באסיה הקטנה ייתכן והיו מלכים ואסליים בעלי סטטוס של "eye of the king"¹⁸ ואלה טבעו מטבעות הנושאים את דמותם וכתובתם ללא סממני הריבון הפרסי, מצב המעיד על חולשת השלטון בפרס במיוחד בתקופת ארתחשטא השני.

¹⁸ The Greek researcher Herodotus of Halicarnassus suggests that the Median leader Astyages had several courtiers, one of them being the "eye of the king" (*Histories* 1.114). This is the first time this official, which is better known from the Achaemenid empire, is mentioned. It is not impossible that the Persians copied the office from the Medes. The Persian inside their well-defined regions, they had more powers than the satraps.

שימוש במטבעות לתרומת שליש השקל ביהודה במאות חמישית-רביעית לפנה"ס

בהתייחס לשימוש במטבעות לתרומת שליש השקל נשאלת השאלה, איך תרמו בפועל בימי נחמיה? אנו יודעים שמתקופת שלטונם המאוחרת של אנטיוכוס השביעי ודמטריוס השני ועד שנת 66 לספירה, אמצו היהודים את השקלים הצוריים והשתמשו בהם כמטבע לתשלום המס לבית המקדש. איך תרמו למקדש בימי נחמיה?

הטלת מס זו, על פי נחמיה: 10, 33 "והעמדנו עלינו מצוות לתת עלינו שלישית השקל בשנה..." היא סמכות שהממלכה צריכה לאשרה - הסמכויות של כורש מופיעים בספר עזרא (עזרא 1: 11-1), ובדיכרונה בארמית שהוצאה מהארכיון באחמתא בימי המלך דריוש. (עזרא 6: 3—5). יש לזכור שהכרזת כורש על סמכויותיה הייתה בשנת 538 לפנה"ס ופעילות שליש השקל בימי נחמיה לערך 440 לפנה"ס]. מס שליש השקל היה נהוג בתקופת נחמיה (לעומת מס חצי השקל שנכנס לתוקף בתקופת ממלכת החשמונאים), ומקורה במצוות התורה בספר שמות על תרומת מחצית השקל ונכללה בהתחייבות על פי האמנה (נחמיה: פרק 10). יש להניח שנחמיה הפחה הסדיר את נושא התרומות/מס, לאחר קבלת אשור השלטון המרכזי, כאשר שימש ככל הנראה כבקר על ביצוע תשלום המס, על פי המשקלות המקובלות ביהודה באותה עת.

שליש שקל הקודש¹⁹ (נחמיה: 10, 34), ייתכן והיה משקל של כ-4–5 גרם. ניתן היה להשתמש במטבע של העיר צור שטבעה החל מהמאה ה' לפנה"ס, תקופתו של נחמיה, בעריך סטטר ששקלה 13.9 גרם, או בעריך חצי סטטר ששקלה 6.5 גרם לתשלום המס שליש השקל (שקל הקודש²⁰), על ידי חיתוך או ביצוע המטבע למשקל הקרוב לשליש שקל הקודש והשלמה למשקל המדויק באמצעות אובולים. בירושלים ישבו תושבים צורים, בעיקר סוחרים (נחמיה: 13,16) שהביאו את המטבע הצורי. המטבע בימי נחמיה היה שקל-כפול שמשקלו כ-9.13 גרם. ייתכן ובשלב מאוחר השתמשו לשם כך בטטרדרכמה (4 דרכמות) הצורית. בשנת 350 לפנה"ס לערך עברו הפיניקים לשיטת המטבע היוונית וחדלו לטבוע מטבעות כסף בעריכים של סטטר פיניקי של 9.13 גרם. ניתן היה להשתמש גם בדרכמה, שנטבע בעזה מכסף טהור. כמו כן ניתן היה להשתמש בשבעה אובולים לערך של פחות יהד. באמנה אין פרוט מרחיב על המידות

¹⁹ שמות ל' י"ב. "מחצית השקל עשרים גרא השקל מחצית השקל".

²⁰ אם התרומה של שליש השקל היא בשקל הקודש, דהיינו 20 גרא, אם המשקל לא השתנה מדובר במשקל של 3.77 גרם.

ואופן תשלום שלישי השקל, אולם כדי לקיים את ההתחייבות על פי האמנה, היו שלטונות הפחווה והכהן הגדול, צריכים להסדיר אמצעי תשלום במשקל מתאים, לשימוש מהיר של התורמים לבית המקדש. המטרה הייתה לשקול את מתכת הכסף המשמשת לתשלום המס, על פי אמות מידה תקינים ומקובלים. בדרך כלל בזמני העלייה לרגל לירושלים. הפעילות המהירה צריכה הייתה למנוע עיכוב, מאחר ומדובר בעולי רגל רבים. נוח היה להשתמש בחלופה של מטבעות לצורך תשלום המס²¹, במקום בחלקי כסף-בצע כסף, במשקל של שלישי השקל, שהשתמשו בעבר. המטבעות היו כלי נוח וקל לשימוש, למתן המס לבית המקדש לעומת השימוש המסורבל בחלקי בצע הכסף. ייתכן שהיה שימוש באמצעות מספר שערי חליפין כפוף למטבעות שהומרו בתקן אתונאי או פניקי.

לתמיכה בתהליך כזה:

(א). יש לציין שבשווקים היו כבר מטבעות בערכים של כ- 4 גרם. למשל מטבעות כסף במשקל 4 גרם של עזה. (ב). מאחר ולפי המחקר הונפקו רוב האובולים של יהד, צידון, שומרון, צור ופלשת בשלב מאוחר, לאחר שנת 375 לפסה"נ ולא בתקופת נחמיה, לפיכך עריכי אובול של פחוות יהוד, לא שמשו בראשיתה למטרה זו, אלא אם כן השתמשו באובולים של אתונה, אך בממצא אין עדות לכך. בשלב מאוחר יותר במאה הרביעית לפנה"ס, התאפשר מתן התרומה במספר ערכים של אובול שמשקלם הכולל התאים לשלישי שקל הקודש (כמו למשל ב-6 אובולים). (ג). אפשרות נוספת לתרום "שלישי השקל" היה באופן הבא: לחתוך מטבע סטטר מצור, שמשקלה כ-13.9 גרם ל-3 חלקים של שלישי שקל כל אחד ולהשתמש בחלק המטבע כסף שנחתכה, לערך בת 5 גרם כמס שלישי השקל לבית המקדש ובהתאמה להשלים בעריכי אובול.

יתרונות:

(א). באמצעות המטבע החתוך המשקל של התרומה היה יותר מדויק. (ב). מאחר והיה צריך לתת את התרומה בכסף נקי, הרי עצם העובדה שחתכו את המטבע, יכלו בכך לבדוק תוך כדי ביצועה האם הוא מכיל כסף נקי לפי התורה או שמכיל נחושת ויש דוגמאות בממצאים המעידים על פעילות זו. יחד עם זאת,

²¹ המס הוטל על הגברים בישראל למימון ההוצאות הקשורות למס.

מאחר ואיננו יודעים בוודאות את המשקל המדויק של "שקל הקודש" לעומת ה"שקל", קשה לקיים בשלב זה דיון אלא על ה"שקל" בלבד.

סטטר צורי מאה 5 לפנה"ס, משקל 5.75 גרם

מטבעות שומרון

בשומרון טבעו מטבעות בשם פחוות שמרין. בירת פחוות שומרון הייתה העיר שומרון. יש להניח במידה רבה של ודאות-בעוד שבירושלים, טבעו מטבעות יהד בעריכי אובול בחלקן מדגמי חיקוי אתונאיות ועריכים נמוכים יותר, בהשוואה למטבעות שומרון אשר אמצו דגמים של מטבעות צידוניים אוטונומיים, קיליקיים וגם אתונאיים. יש חוקרים שמייחסים מטבעות "חיקוי אתונאיים" לכך שלפחוות יהודה היו קשרים עם אזורים בהם סחרו במטבעות אתונאיים. שומרון, לעומת זאת שהייתה קשורה עם אזורי החוף שהיו בחסות צידונית השתמשה בחיקוי מטבעות צידוניים אוטונומיים. המחבר טוען שמטבעות "חיקוי אתונאי" וקיליקיים עם דגמי מושלי הפחוה הם עצמאיים והונהגו באזור כאשר המצרים השתלטו על ארץ ישראל. אם מופיע עליהם דגם הריבון המלך הפרסי או "חיקוי צידוני", (דגם מלך מול אריה ומצד שני של המטבע סמל אוטונומי של ספינת משוטים) הם נטבעו בתקופה בה שרר שלטון אוטונומי בפחוה. מידע על מדינת-פחוות שומרון בא ממטבעותיה. על חלק מהן מופיעה הכתובת "שמרין" (שומרון). על מעמדה של שומרון כ"מדינה", ניתן ללמוד מאחת מהתעודות שהתגלו בואדי דליה עליה מצוין מעמד זה במפורש "בשמרין מדינתא" ועל אחת הבולות מופיעה הכתובת "בשמרין בירתא די בשמרין מדינתא" (בשומרון המצודה אשר בשומרון הבירה, מלמדת שהייתה בירת המחוז המנהלי).

על דעת משורר וקידר מטבעות שומרון נטבעו בין השנים 375–332 לפסה"נ, בעקבות מרד טנס מלך צידון וכך אמור לגבי מטבעות יהד. את טיעוניהם מנמקים חוקרים אלה בכך שהתגלו שני מטמוני מטבעות: בשומרון (334 מטבעות) וכן מטמון שכם. לטענתם מרד טנס בשנת 350 לפסה"נ השפיע משמעותית על טביעת המטבעות באזור, באופן שניכר גידול בטביעות אוטונומיות, של מטבעות פניקיה וכן מטבעות עזה, אשקלון, אשדוד וכן טביעת מטבעות "יהד" בירושלים ומטבעות שומרון בשימרין.

אף שהשפה הממלכתית הייתה ארמית, נשאו מטבעות רבים של מדינת יהודה ומדינת שומרון את כתובותיהם בעברית עתיקה. זה סימן מובהק לאוטונומיה מקומית. אין להוציא מכלל אפשרות,

שהשיקולים של השלטון המרכזי היה לאפשר שימוש במטבעות המקומיים שיונפקו בפחוות, לחלק מהצרכים המוניטריים של האזור. אלמלא מטבעות אלה היה צריך לעגל את מחירי המוצרים כלפי מעלה. ייתכן שהתושבים השתמשו במטבעות כסף אובולים שטבעו בעיקר לצרכים יום-יומיים. דגם המלך שהופיע על פני המטבע מטביעה המקומית, נתן את התוקף למטבע האוטונומי והשלטון המרכזי, לשם כך, העביר את זכות הטביעה המקומית לממונה על הפחוות. חלק מהמטבעות היו במשקל 0.6 גרם בעריך אובול וחלק במשקל 0.3 גרם בעריך חצי אובול וחלק במשקל 0.15 גרם בעריך רבע אובול. לאחר שהשלטון הפרסי השתלט מחדש על ארץ ישראל חזר והנהיג השימוש במטבעות אוטונומיים. ייתכן ובאותה עת בשומרון חיקו את המטבעות האוטונומיים של צידון, תוך חידוש יחסי התלות בין הממשל המרכזי הפרסי ומושלי הפחוות.

מטבעות פלשת

במאה הרביעית לפסה"נ, טבעו בארץ ישראל מטבעות כסף, אשר כונו פלישתו-ערביים. חלק ממטבעות אלה, הם חיקוי למטבעות האתונאיים ונושאים את דמות הינשוף עם האותיות AOE ביוונית ועל גבם את דמות אתנה. מטבעות אחרים נושאים אותיות בפניקית או ארמית, המסמלות מקום או אדם. חלקם נושאים את הכתובת עזה. בדרך כלל משייכים את המטבעות האלה לעיר עזה, אך גם לאשדוד ואשקלון. חלקם אינם נושאים כתובת.²² (Kindler 1963:3) בעת שיוך מטבע למיטבעה של עיר צריך לבחון את חשיבות העיר באותה תקופה, אשר יכלה להגיע למעמד של מיטבעה במאה הרביעית לפסה"נ. עזה עיר נמל מסחרית, שהייתה פעילה מאד בסחר הבינלאומי ואליה הגיע סחר הבשמים מהמזרח ומשם בהמשך, הועברה הסחורה לנמלי הים התיכון. חלק מהחוקרים קובעים את זמן תחילת הטביעה למחצית השנייה של המאה ה'. בעזה טבעו שלשה סוגי מטבעות מכסף:

22 A. Kindler. "The Greco-Phoenician Coins Struck in Palestine in the Time of the Persian Empire" *INJ*, (1963), p3.

1. מטבעות ממוחזרים שהיו בגודל דרכמה-כ 4.2 גרם. השיטה הייתה שייצרו מן הטטרדרכמות הגדולות מטבעות בעלי עריכים נמוכים יותר במשקל של כ- 4 גרם כל אחת²³. את המטבע חתכו ויצרו מכל טטרדרכמה 4 מטבעות מקומיים, בעריך של כ- 4 גרם כל אחד, כלומר בעריך דרכמה ועליהם דגמים, חלקם ברורים וחלקם פחות ברורים. מכיוון שבמזרח רווח המנהג לחתוך מטילים לחצאים ולרבעים, כדי לפרוט אותם לכסף בעריך נמוך יותר- יצרני המטבעות בעזה, חתכו הטטרדרכמות לחלקים, רככו אותם בחום וצרו אותם למטבעות מעוגלים חדשים, כאשר על רבים מהם קיימים עקבות הדגמים המקוריים, בשילוב עם דגמים חדשים.

2. במאה הרביעית לפסה"נ טבעו בעזה מטבעות חיקוי אתונאיים עצמאיים רבים, בגדלים של דרכמה ושל עריכי אובול, כולל הכתובת AΘE, לעתים בתוספת סמלים עזתיים. מטבעות מדגם זהה היו בשימוש במצרים העצמאית, אשר שלטה על אזורים בארץ ישראל. חלקם הקטן של המטבעות עשוי מברונזה בצפוי כסף. מטבעות "חיקוי אתונאי" שמשו במסחר גם באסיה הקטנה, במסופוטמיה, בדרום ערב וביוון. מטבעות אלה הילכו הילך חוקי מקובל במסחר באזור, במקביל למטבעות הפרסיים. באותה עת שטבעו מטבעות "חיקוי אתונאי", המנפיק היה צריך שיהא אמין ויעמוד בתקני המשקל. לפיכך אנו רואים מטבעות אלה כחיקוי מקובל ונפוץ והמחבר רואה בהם כמטבע עצמאי כך ששמשו במחזור עם סוגים רבים ומגוונים של מטבעות פלשת בעריכים אחרים, מאותה עת, בתקן משקל די זהה.

רשויות הטביעה בעזה טבעו מטבעות חיקוי למטבע האתונאי גם מסיבות כלכליות. עזה הייתה עיר נמל בינלאומית, שעסקה בסחר ימי בינלאומי וסיומו של דרך הבשמים. דרכי המסחר היבשתי של הבשמים הוביל ממזרח ומדרום לעזה. היקף המסחר היה רב. נמל עזה שימש מוצא לשיווק מוצרי הבשמים לארצות מעבר לים. תמורות הייצוא, שהיה בהיקפים גבוהים, התקבל במטבעות כסף בעריכי טטראדרכמות אתונאיות. מכיוון שהטטרדרכמה האתונאית, משקלה כ- 17.5 גרם והייתה המטבע הנפוץ בשוקי העולם העתיק במרוצת המאה החמישית והרביעית והייתה מצויה באזור בכמויות גדולות, בהיותה בעלת עריך כה גבוה, הייתה נוחה למסחר בינלאומי סיטוני.

²³ בעודף ניתן היה ליצר מטבע אובול.

3. הסוג השלישי של מטבעות עזה מקומיים נקראים "מטבעות פלשת", שהדגמים על חלקם נראים כנמצאים בתוך מסגרת מרובעת. דוגמאות עליהם: ראשים, אריות, סוסים, בעלי חיים, דמויות מיתולוגיות. באחדים מהמטבעות אותיות פניקיות ובאחרים אותיות שניתן לפרשן לעזה. גם באשקלון ובאשדוד טבעו מטבעות. אפשר שהמטבעות נטבעו במטבעה מרכזית אזורית עבור ערים אלה. באשדוד מופיע שם הפחוה "אשדד" ובמטבעות אשקלון קיצור "א נ".

העיר עזה, זכתה ככל הנראה מראשית התקופה הפרסית לאוטונומיה מהשלטון המרכזי הפרסי. הסיבה הייתה בתמורות לשירותי ספנות לצבא פרס, עגינת אניות ותשלום מסים ניכרים לקופה הממלכתית של האימפריה. פעילות זו הביאה למתן זכויות מפליגות לממלכת עזה בכלל זה סמכות להטבעת מטבעות. העיר שירתה את האינטרסים הכלכליים של הפרסים ושימש עזה כקרח קפיצה אל מצרים. סביר שעם שליטת מצרים העצמאית על האזור שימש נמל עזה לקשרי מסחר בין מצרים וארץ ישראל.

מטבעות אדומים

במחקר חדש שפורסם לאחרונה עולה שחלק ממטבעות בעריכי דרכמה ומיעוטם בעריכי אובול שיוחסו בעבר לפלשת מקורם באדומיאה (Gitler, Tal and van Alfen 2007), הם יוצאי דופן מאופן הטביעה עליהם. מטבעות אלה מוגדרים כיום כמטבעות אדומים. המחקר מקיף 59 מטבעות בעריכי דרכמה (רבע שקל) ו-12 מטבעות בעריכי אובול, מתוכם שני ממטמוני שומרון.

(Meshorer and Qedar 1991:80, nos 333–334). המחקר מתייחס לדרכמות ואובולים, אשר לפי המחקר עברו תהליך חידוש המטבע²⁴, עם דגם "חיקוי אתונאי" אשר בצד פני המטבע, במקום דמות אתנה קיימת גבנוניות אשר רק לעתים רחוקות ניתן לזהות עקבות מדגם אתנה. ההסבר שניתן לתופעה זו היה כנראה כלכלי. מקור המטבעות מאזור אדומיאה.

29 מטבעות מדגם זה בעריכי דרכמה ו-3 בעריכי אובול נבחנו על ידי המחבר. המחבר טוען שמטבעות אלה נטבעו במכוון כדי שיוצגו ללא הדגם המציג את דמות אתנה כאשר צד דגם זה נפגם, לאחר שהשתמשו במכשיר שסופו עשוי בצורה חצי כדורי שהשאיר סימן קערורי ברושמות שנשארו את דגם

---

²⁴ Recut and repolished

אתנה, לפיכך בתהליך הטביעה התוצאה הייתה שהמטבע המוטבעת מצד זה לרוב עשויה בצורה גבנונית. פעילות זו נעשתה לאחר נתק של שנים ביחסים בין השלטון המקומי והשלטון המרכזי הפרסי והממשל המרכזי פגם ברושמות פני המטבע על מנת להסיר את סממני העצמאות מהמטבעות שמונפקות למחזור

מטבעות פניקיה

בשנת 350 לפסה"נ, עברו הפניקים לשיטת המטבע היוונית, חדלו לטבוע מטבעות כסף בעריכים של סטטר פניקי (9.13 גרם) והחלו לטבוע מטבעות דידרכמות, שמשקלן 8.5 גרם כל אחת. הדגמים השכיחים נשארו כפי שהיו.

1. מטבעות צידון

את שיטת טביעת המטבעות המקומיים הצידונים החלו לטבוע בסוף המאה ה' לפסה"נ. חלק מהחוקרים טוענים שמשנת 475 לפסה"נ. עקב היקפי המסחר הבינלאומי שלהם, באמצעות צי האניות שלהם והשאלת אניות צידוניות לשימוש צבאי של ממלכת פרס, קבלו הפניקיים אוטונומיה מועדפת ומשופרת אשר כללה בין היתר זכויות טריטוריאליות על פיהם הועברו לרשותם וחסותם שטחים בשליטה פרסית באזורי החוף.

בצידון נטבעו מטבעות זעירות מכסף בעריך של אובול. על פני המטבע דגם מלך פרס מול אריה כסממן הריבון הפרסי ועל צדה השני, מופיעים על מטבעות רבים, דגם ספינת מלחמה עם שייטים חותרים, ושורת מגנים, כסמל אוטונומי מקומי. מטבע אחרת מתארת את מלך פרס נוהג במרכבתו.

חלק קטן ממטבעות צידון נושא על צדן האחד את הדגמים הריבוניים הממלכתיים של פרס, כאשר על צדן השני אין טביעה או שהטביעה נשחקה וייתכן שנפגמה בכוונה תחילה.

המחבר בחן פיזית מדגם הכולל 15 מטבעות אובול צידוניים מתוכם שניים נטבעו בסמלי הריבון הפרסי על צדם האחד ועל צידם השני אין טביעה. מטבעות נוספים כוללים טביעה המוגדרת על ידי המחבר הצד המייצג את סמל האוטונומיה אובחנו במצב גרוע. יש לציין שתופעת הטביעה על צד אחד של מטבעות אובולים של צידון, שם הושמט דגם ספינת מלחמה צידונית כאשר הצד המוטבע של המטבע, הכולל את דמות מלך פרס הניצב מול אריה מוצג באופן ברור, מעידה לדעת המחבר על מפנה מדיני. ייתכן ותופעת טביעה זו נובעת עקב הגבלות השלטון המרכזי שלא אישר בזמן מסוים לאחר מרידת טנס, להציג על מטבעות דגם המסמל את עוצמתה הימית והאוטונומיה של צידון. ייתכן והאובולים הראשונים שהנפיקו הצידונים נטבעו רק בצדם האחד, בדומה למטבעות הממלכתיים הפרסיים עליהם מופיע מלך עם חץ וקשת. במהלך הזמן נטבעו המטבעות על שני צדיהם.

המפורסם במטבעות הפניקיים היה השקל הכפול הצידוני, מהמאה החמישית לפסה"נ. מטבע כסף כבד, שמשקלו כ- 27 גרם. על פני המטבע נראה מלך פרס במרכבה רתומה לשלושה סוסים, כשמלך צידון אוהז במושכות. בגב המטבע ספינה פניקית ועליה משוטטים ושורת מגנים. גלי הים שורטטו בקווים מפותלים.

אחרי שנת 350 לפסה"נ, נראה ראשו של אחד ממלכי צידון טבוע על מטבע בעריך אתונאי של טטרדרכמה, שמשקלו 17.5 גרם לערך.

2. מטבעות צור

צור החלה לטבוע מאמצע המאה הה'. על מטבעות צור מופיע דגם ינשוף, כחיקוי מטבע אתונאי וברקע סמל מצרי- מטה ומורג. על צדו השני של המטבע דגם חיה מכונפת מהמיתולוגיה או דולפין. מטבעות הכסף הצידוניים והצורים, אשר היקפי הסחר הימי שלהם אל יוון, ונמלי המדינות השוכנות לאורך הים התיכון היו גדולים ורבים, יכלו להשתמש באופן שוטף בכמות משמעותית של מתכת הכסף שקבלו במטבעות, תמורת יצוא הסחורות ועלויות ההובלה. לטביעת מטבעותיהם בסוף המאה החמישית ובמרוצת המאה הרביעית נהגו הערים הפיניקיות של חוף הים התיכון, מתקופה של שגשוג ופריחה.

במאה החמישית לפסה"נ הופיעו הסטטרים הצוריים. בקדומים שבהם, מופיעים דולפינים וינשופים ובמאוחרים מופיע מלקרת (הרקלס), כגבר מזוקן כשבידו קשת וחץ. במחצית השנייה של המאה הרביעית לפסה"נ נטבעו מטבעות הברונזה הראשונים בצור. מטבעות הברונזה אלה כמעט בלתי ידועים. הם אינם נדירים. נמצאו לאורך חופה הצפוני של ארץ ישראל, כולל בעכו. מטבעות ברונזה אלה נטבעו בערכים נמוכים, והיוו את המעות הקטנות ביותר של עריכי הכסף.

מרידות בשלטון הפרסי והשפעתן על חופש טביעת מטבעות מקומיים

מקובל על חוקרים רבים, שהמרידות שהתחוללו באזור, במיוחד במצרים נגד השלטון הפרסי, הביאו לטביעה אוטונומית במדינות ארץ ישראל. על פי תפיסה חדשה שהמחבר מעלה על פי דגמי המטבעות המקומיים שטבעו בארץ ישראל, ישנם מטבעות שמאפיין אותם עצמאות מדינית, שבאה עקב המרידות. בדגמים שונים שעל המטבעות מטיבעה מקומית בארץ ישראל בתקופה הפרסית, מופיע דמות הריבון המלך הפרסי על המטבעות. על צדו השני של המטבעות סמל האוטונומיה, משמעות הדבר שהטיבעה נעשתה באישור המלך או מי מטעמו ותחת בקרה של השלטון המרכזי, במסגרת יחסי תלות בין הממשל המרכזי והמושלים המקומיים בפחוה. מצב מדיני זה מעיד שהיחסים היו תקינים, כלומר סמכויות המושלים והמנהיגים המקומיים שופרו, לשם טביעת מטבעות תוך פרסום לסמלי השלטון המרכזי, עם סממנים ריבוניים פרסיים, באמצעות טביעה מקומית עם סמלים של אוטונומיה. למרידות שהתחוללו בתקופה הפרסית, יש משמעות רבה לגבי נושא הסמכת הפחוות בנושא טביעת מטבעות מקומיים. להלן נסקור את המרידות ונבחן את משמעות המצב לגבי מה שהתרחש באזור, במיוחד לגבי טביעת מטבעות. המרידות נגד השלטון הפרסי, שהתרחשו בתקופה הפרסית ובפרט בארץ ישראל וסביבתה, התרחשו במהלך התקופה הפרסית, משלהי המאה החמישית לפסה"נ והביאו לכך שכוחה של האימפריה הפרסית החל לדעוך בהדרגה. אביא מספר דוגמאות למרידות, בהם על פי המחקר, הייתה השפעה על טביעת מטבעות מקומיים באזורי ארץ ישראל:

בשנים 460 – 454 לפסה"נ: התחולל מרד אינארוס במצרים. מגביזוס פחת עבר הנהר נשלח על ידי ארתחשסתא לדיכוי המרד והסתייע בצי הפניקי. בעקבות פעילות זו אשמנעזר מלך צידון קבל לחסותו את דור, יפו ואזור השרון. יש אזכור להתרחשויות אלה עם החלפת המכתבים בספר עזרא. (עזרא:4', 7–23).

בשנים 465–424 לפסה"נ נחלש השלטון המרכזי בפרס, חל שיפור במעמד הפחות הפרובינציאליים במערב ומידת עצמאותן גברה. מרידות התחוללו במצרים, דבר שהיו לו השלכות על הפחות בארץ ישראל. בשנים 408–406 לפסה"נ, מצרים הפכה להיות עצמאית עד שנת 343/2 לפסה"נ²⁵, (1974 Morkholm) תחת שלטון מקומי מצרי, לאחר שבשנת 404 לפסה"נ מרדו בהנהגת אמירטאוס, (404–399 לפסה"נ) שנת מותו של דריוש השני. בהדרגה החלו מרידות נוספות באזור.

בשנים 400–380 לפסה"נ חלה פלישה מצרית לארץ ישראל. פרעה אמירטאוס (404–399 לפסה"נ), נלחם מול הפרסים בארץ ישראל באזורי החוף והשפלה. באותה עת התרחש בפרס מאבק על השלטון בין ארתחשסתא השני לבין אחיו המורד כורש. המרד שהיה באזורנו התקיים תוך מעורבות ערי פניקיה, קפריסין, מצרים ויוון. בעקבות מרד זה מתגלים בארץ ישראל ממצאים המעידים על נוכחות ושליטה מצרית במישור החוף. כמו כן בגזר נמצאה טביעת חותם וכתובת על אבן הנושאים את שמו של פרעה נפריטס (399–393 לפסה"נ). על פי הכתובת קרוב לודאי שכבש את השפלה הדרומית והתקדמותו נתאפשרה עקב מלחמת האחים בפרס שהתמשכה עד שנת 396 לפסה"נ. מלך זה הרחיב את שלטונו שהקיף את דרום ארץ ישראל. בעכו וצידון התגלו כתובות של פרעה אחוריס (393–380 לפסה"נ)²⁶, שכרת ברית עם מלך קיפרוס, שהשתחרר מעול הפרסים בשנת 391 לפסה"נ²⁷.

בשנת 385 לפסה"נ ניסו הפרסים, בראשות אברוקומאס פחת עבר הנהר לכבוש את מצרים, אך נחלו מפלה קשה. בשנת 375 לפסה"נ היה מאמץ נוסף מצד הפרסים לכבוש את מצרים. בשנת 362 גייס תכוס צבא גדול במצרים ופלש לארץ ישראל והשתלט על נמלי החוף של ארץ ישראל וסוריה. בשנת 360 לפסה"נ הצליחו הפרסים, לכבוש מחדש את מישור החוף בארץ ישראל.

טנס- Tabnit II מלך צידון (355–344 לפסה"נ) טבע מטבע צידוני עצמאי בן 76 גרם²⁸. חוקרים רבים בהם משורר וקידר רואים במרד טנס גורם כבד משקל שהשפיע במידה רבה על השגת אוטונומיה או

²⁵ O. Morkholm. A Coin of Artaxerxes London 1974.

²⁶ האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל ירושלים 1992. כרך 3 עמ' 1230.

²⁷ דיודורוס טו, ב, 3.

²⁸ מצד אחד מלך פרס עם פגיון בידו על כתובת פניקית te במרכז Tennes. מצד שני ספינת מלחמה.

עצמאות, שהביא לטביעת מטבעות מקומיים. בשנת 352 לפסה"נ התכנסה מועצת ערי פניקיה והכריזה על עצמאות משלטון פרס. הצידונים מרדו נגד השלטון הפרסי, בשנת 349 לפסה"נ, גירשו את חיל המצב הפרסי ושרפו את מחסני חיל הפרשים. הצידונים תוגברו ב4000 שכירי חרב יוונים ממצרים. בשנת 351 פרץ המרד כנגד ארתחשסתא Artaxerxes. מלך פרס אסף צבא יבשתי רב וגם ארגן אניות. הפרסים הטילו מצור כבד על צידון והמלך טנס ברח מהעיר עם רוב הלוחמים הכשירים. רוב תושבי העיר שמנו כ-40000 איש מכל הגילאים סגרו עצמם בבתים הציתו אש בעיר והושמדו בלהבות. צידון מעולם לא שוקמה. בשלב מאוחר יותר הוציאו הפרסים להורג את טנס.

דעות חוקרים על הטביעה המדינית והיבטים נוספים

מבחינת השתלשלות המחקר ההיסטורי המדעי לתקופה הפרסית עולה שחלק מהחוקרים²⁹ (רפפורט 1981:7-21) טוענים שבתקופה זו הייתה לטביעת מטבעות כסף זעירים חופש פעולה רב תוך טביעת מטבעות חיקוי וייתכן שנעשה ללא היתר, בשל כך שהאימפריה הפרסית הייתה בראשית הטביעה במזרח והפקוח היה עדיין רופף וביזורי³⁰. (Schlumberger 1953:19-22)

יש חוקרים בהם גולדמן שטוענים על זיקתם של מטבעות יהד לפררוגטיבה של הריבון הפרסי לסמכות הטביעה³¹ (Goldman 1975:6). רפפורט טוען שיש הדגשת יתר בטיעון של גולדמן. לדעת רפפורט הטביעה המקומית שנעשתה ללא הסמכה לא נחשבה למרד בשלטון³². סמיט³³ (Smith 1971:60) כורך את טביעת מטבעות יהד למרד נגד הפרסים.

²⁹ אוריאל רפפורט "מטבעות יהודה מהתקופה הפרסית ומראשית התקופה ההלניסטית. מתוך: אהרן אופנהיימר, אוריאל רפפורט ומנחם שטרן (עורכים). פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני: ספר זיכרון לאברהם שליט, ירושלים 1981, עמ: 7-21.

³⁰ D. Schlumberger, in R. Curiel & D. Schlumberger, *Tresors Monetaires d' Afganistan*, Paris 1953, pp. 19 ff: esp. p 22

³¹ Z. Goldman, *Das Symbol der Lilie*, *Archiv fur Kulturgeschichte*, LVII (1975) p. 261.

³² D. Auscher, *Les relations entre la Grece et la Palestine avant la conquete*

D' Alexandre, VT, XVII (1967), p. 23

³³ M. Smith, *Palestinian Parties and Politics...* N.Y. 1971 p. 60

חלק מהמחקר בהווה מתייחס למטבעות מקומיים בארץ ישראל בהיבטים של תופעת העדר דגם טביעה בצד אחד של המטבע, של דגם אתנה, כאל כשל טכנולוגי בתהליך הטביעה. בנושא פורסמו שני מחקרים חשובים. האחד נערך על ידי: ה. גיטלר, א. טל ופ. ון-אלפן³⁴

(Gitler, Tal and van Alfen 2007) ומתייחס לדרכמות ואובולים, אשר לפי המחקר עברו תהליך חידוש המטבע, עם דגם "חיקוי אתונאי" אשר בצד פני המטבע במקום דמות אתנה קיימת גבנוניות אשר לעתים רחוקות ניתן לזהות עקבות מאתנה. ההסבר שניתן לתופעה זו הינו כנראה מסיבות כלכליות. תפוצת רוב מטבעות אלו היה בחבל אדומיאה בדרום ארץ ישראל. המחקר השני שפורסם הוא בנושא ניוון ונזק במטבעות יהד (Fontanille 2008). הטענה שמטבעות אובולים רבים נפגמו בתהליך הטביעה ברמות נזק שונות בכלל זה שחיקה וסדקים במטבעות יהד.

דיון

לדעת המחבר קיימת זיקה חזקה של המטבעות המקומיים בארץ ישראל לפררוגטיבה של הריבון הפרסי לסמכות הטביעה המקומית. כדוגמא הפחה אריסאנדס של מצרים אשר טבע מטבעות רבים על דעת עצמו ללא סמכות. לפי הרודוטוס הוצא להורג על ידי הפרסים.

מבדיקת מטבעות מקומיים בארץ ישראל בתקופה הנידונה עולה שקיימת תופעה על חלק קטן מהמטבעות של העדר דגם אתנה בצד פני המטבע, במיוחד בדגמים "חיקוי אתונאי". לדעת המחבר תתכן אפשרות שעקב המרידות שהיו במצרים אשר לאחריהם השתלטו המצרים על חלקים רבים בארץ ישראל, ככל הנראה בסיוע כוחות מקומיים, המדינות המקומיות ניצלו את המצב של נוכחות המצרית באזור ואי נוכחות פרסית והכריזו על עצמאות והמטבעות מהוות עדות לכך. בהיבט כרונולוגי התקופה היא סוף המאה החמישית והמחצית הראשונה של המאה הרביעית לפסה"נ³⁵ (Fantalkin and Stern 2001:580-582; Tal 2006; Ariel 2002:287-294; Lipschits and Vanderhooft 2007). לדעת המחבר דגם "חיקוי אתונאי" במטבעות המקומיים, עליו אין סמלים של הריבון הפרסי, שמש ככלי לביטוי העצמאות, לעתים ללא שיוך לכתובת הרשות הטובעת ולעתים קיימת כתובת למשל יהד, שימירין סמל עזה וכיו"ב. לציין שבמהלך מצב עצמאות במצרים במשך עשרות שנים השתמשו המצרים בטביעת מטבעות בדגמים של "חיקוי אתונאי" (Buttrey 1982). מעיון במספר דגמים ממטבעות התקופה עולה שלאחר שהשלטון

³⁴ Silver Dome-shaped Coins from Persian-period Southern Palestine. INR2/2007
³⁵ Gitler, Tal and van Alfen (2007)' Stern 2001:580-582, Fantalkin and Tal (2006), Ariel 2002:287-294, Lipschits and Vanderhooft(2007).

על מדינות האזור חזר לידי הפרסים, היו החלטות פוליטיות של הריבון הפרסי שקבעו איסור או פסילת דגמים במטבעות באופן שמתבטא בתופעה שצד אחד של חלק ממטבעות לא הוטבע או שנפגם במכוון. במדגם שעשה המחבר בה נבדקו 83 מטבעות בעריכי אובולים עולה שקיים שיעור של 7% במצאי מטבעות הטבועים על צד אחד של המטבע, אשר רובם מדגם "חיקוי אתונאי" ושני מטבעות צידוניים (דגם מלך מול אריה/ספינת מלחמה). לדעת המחבר תופעה זו אינה קשורה להחלטות המיטבעה, ששימשה לצורך הטביעה כקבלן מבצע של טביעה בפיקוח הדוק של הממשל המקומי — ייתכן הפחה, לפסול מטבעות שלא היו תקניות, אלא בהתאם להנחיות השלטון המרכזי. כלומר כאשר הריבון הפרסי החזיר לעצמו את השלטון על ארץ ישראל, במדינת יהודה ובחבל אידומיה ובצידון פסל את טביעת צד אתנה על המטבעות של "חיקוי אתונאי". התוצאה ממטבעות הטבועים על צד אחד של המטבע.

הטיעון של המחבר אינו סותר את הטיעון שהועלה במחקר יצירת פגמים בתהליך הטביעה שפגמו באיכות המטבעות, בהם סדקים או רמות נמוכות של עיצוב רושמות. הטיעון של המחבר הוא קשה להניח שהממשל המרכזי הפרסי יתעלם מהטביעה העצמאית באזורי המרד וסביר שתופעת הטביעה הזו היא תגובה של השלטון המרכזי, בעקבות המרידות התכופות, שהנחה את המיטבעות המקומיות על מנת ליצור סנקציות על המורדים ולהחזיר סממני ריבונות השלטון המרכזי בטביעה המקומית באמצעות פסילת סממני עצמאות מובהקים. ייתכן והמטרה בעיקרית הייתה פסילת דיוקן אתנה על פני המטבע, ייתכן משום שבצד הפנים נהג הריבון להטביע את סמלי הריבון.

בתקופה לאחר מרד טנס, הממשל המרכזי פסל או פגם משמעותית ברושמות הנושאות את סמל האוטונומיה הצידונית-ספינת מלחמה בצידון. גם בחבל אדומיאה נראה שצד דגם אתנה על המטבעות נפסל. ייתכן שהדבר בוצע באמצעות מכשיר שקצהו כדורי או חצי עגול שפגם ברושמה התחתונה של הדרכמה וכתוצאה מכך נוצרה גבנוניות על פני המטבע. כמו כן ידוע על שני אובולים ממטמוני שומרון עם טביעה גבנונית על פני המטבע במקום דגם אתנה.

השלכות המרידות על הטביעה המקומית בארץ ישראל

אין לנו עדויות על השתתפות הפעילה של המדינות המקומיות במרידות. המקורות הנמצאים בידינו הם עד אמצע המאה החמישית לפסה"נ. בארץ ישראל התרחשו כאמור בתקופה הפרסית מרידות תכופות.

בעקבות חלק מהמרידות השתלטו המצרים על חלקים גדולים, שהיו בשליטה או בריבונות פרסית. ידוע שהמצרים שלטו בגזר שביהודה ביפו ובאזורי מישור החוף על עכו.

האם הפחוות יהוד ושמרין היו פעילים במרידות? גם אם פחוות אלה לא השתתפו פיזית במרידות ייתכן ומעמדם הושפע כתוצאה מהמרידות, לאחר שבפועל הייתה להם יותר עצמאות, מעצם נוכחות של צבאות מצרים המורדת בשטחי הפחוות או בסמוך להם כאשר הפרסים נדחקו מהאזור. סביר שהמצב המדיני בשטח השפיע על דגמי טביעת המטבע באזור³⁶ (Eph'al 1998:106–119). ייתכן שבמידה והייתה נוכחות חלקית של הפרסים באזור, הם יפעלו לשמור ולחזק את נאמנותם של מדינות יהד ושומרון, שיפו אותן באמצעות הגדלת זכויות וסמכויותיהם האוטונומיות כולל בתחום הטבעת מטבעות מקומיים.

לחילופין במידה והמצרים שלטו בשטחם של הפחוות או שכוחותיהם נכחו באזורים סמוכים לפחוות ללא השפעת השלטונות הפרסים, המצב החדש אפשר לפחוות חופש פעולה לטבוע באופן עצמאי מטבעות משלהם, במתכונת מטבעות "חיקוי אתונאי" או אחרות שנשאו שמות של פחוות או סטראפים.

כעדות למצב המדיני, מבחינים בדגמים על מטבעות המקומיים של פחוות יהוד ושימרין אשר ניתן להגדיר את מצבם המדיני באופן הבא: העובדה שאין אנו רואים סממנים מלכותיים פרסיים על מטבעות מתקופה זו, בכלל זה דמות המלך הפרסי או סממנים מייצגים אחרים, ניתן להסיק מכך שטביעת מטבעותיהם הייתה טביעה עצמאית. כן הדבר בתקופת מרד טנס. במידה והמרד הצליח להרחיק נוכחות פרסית מהפחוות יהוד ושימרין, המצב הביא, את פחוות יהד ושומרון לטבוע מטבעות עצמאיים מקומית, שאינה תלויה בדגמים המלכותיים הפרסים.

כדי לבחון ולהגדיר את המצב המדיני של הפחוות, שהושפע מהמרידות אלה באזור, ניתן לתארו על פי המטבעות הנושאים עליהם מספר דגמים ומרכיבים. מחד ניתן למיין ולפלה את המטבעות על פי 4 סוגי מצב מדיני ששרר בפחוות ארץ ישראל לתקופותיה מחד לפי שכיחות המרידות שהתחוללו בסמיכות לארץ

Israel Eph'al, Changes in Paletine during the Persian period in Light of Epigraic Sources. *IEJ* 48³⁶ (1998), pp. 106-119.....V

"During that period Palestine marked the furthest reaches of the Persian empire, for Egypt has cast off the Persian yoke in 404 B.C.E. and remained independent until 342 B.C.E. During this period of over 60 years the political pendulum in Palestine swung back and forth several times, as Persia made abortive effort to regain control of Egypt, while the Egyptians seeking a foothold in Palestine, conquered various parts of the country, mainly along the coast. In 361 B.C.E. Tachos king of Egypt made an unsuccessful attempt to occupy Phoenicia, and the `Satraps` Revolt broke out ... Thus for example, ostraca from Idumaea from 360 B.C.E. still bear dates reflecting the regional years of the Persian king (see Eph'al and J. Naveh: *Aramic Ostraca of the Fourth Century BC From Idumea, Jerusalem 1996.*)

ישראל ו/או בחלק משטחה, מאידך ניתן לאמוד את יציבות השלטון המרכזי הפרסי, ועל פי העוצמות הכלכליות של המדינות.

איך נבחן את השפעת המרידות באזור על טביעת מטבעות מקומיים?

המחבר טוען שתופעה של מספר סוגי הדגמים על המטבעות מעיד על מידות שונות של סטטוס מדיני של הפחוה או המדינה. ההנחה היא שקיימים ארבעה מצבים מדיניים של הפחוות והם:

(א) מטבעות עם דגם פרסי ממלכתי על צד אחד של המטבע, בעוד שהצד השני כולל דגם לאומי, המעיד על אוטונומיה³⁷. (ב) במידה ועל שני צדי המטבע לא מופיעים דגמים ממלכתיים פרסיים — ייתכן והדבר מעיד

על עצמאות³⁸ (Babelon 1910 II 2:575–577; Betlyon 1982:16-17; Briant 2002:1004;)

(Weiskopt 1982:505–509) מאחר והריבון הפרסי אינו מסוגל לכפות את פרסום

סממני שלטונו על המטבעות. למשל המטבעות עם חיקוי דגם אתונאי על שני צדד, ייתכן ומעידים על עצמאות³⁹.

(ג) במידה והמטבע טבוע על צד אחד עם דגם פרסי ממלכתי ועל הצד השני אין כל טביעה או פגימה בדגם האוטונומיה, הדבר מעיד על שלילה זמנית של אוטונומיה. לדוגמא לאחר דיכוי המרד בשנת 360 לפסה"נ וכסנקציה של הריבון הפרסי והסרת סממני העצמאות.

³⁷ מטבע בעריך חצי אובול של צידון, נושאת על פניה את דמות המלך באופן זהה כפי שמופיעה על מטבע סיגלוס הממלכתי. זהות הטביעה הממלכתית ריבונית פרסית על הסיגלוס האימפריאלי בהשוואה לסמל ממלכתי הזהה של הריבון על מטבע חצי אובול צידוני היא מחללת ומעידה, שצד זה של המטבע מייצג דגם הממלכתי. במצרים שנכבשה מחדש על ידי הפרסים בשנים 343/2 הוטבעה מטבע מסוג "חיקוי אתנה" הנושאת את הכתובת ארתחשטא, ככל הנראה מדובר על ארתחשטא (ןן).

³⁸ P. Briant. From Cyrus to Alexander. Winona Lake, Indiana, 2002.p.1004. Weiskopt 1982:505-9; Tennes` coins confirm his revolt, since after a few years they no longer show the king in his chariot (cf. Babelon 1910 II 2:575-77; also Betlyon 1982:16–17.

³⁹ לדעת המחבר במאמר טוען שחיקוי מטבע אתונה על שני צדדיה הוא מעשה שלטון המעיד על עצמאות המדינה מאחר ואין על המטבע סמל של הריבון הפרסי.

לאחר דיכוי המרד/ות והשתלטות מחדש של הריבון הפרסי, לדעת המחבר התירו השלטונות הפרסים, בשלב מעבר לטבוע מטבעות מקומיים כאשר באזור פניקיה טבעו מטבעות צד אחד בצידון הנושאות את סמל הריבון, ללא סמל האוטונומיה ואילו בפחוות באזורי ארץ ישראל התירו לטבוע מטבעות אתונאיות הנושאות על פניהם רק את הסמל המסחרי של מטבעות אתונה, כאשר במדינת יהוד הותר להטביע את צד עם בעל כנף כולל המילה יהד, הבאה במקום AΘE האתונאית. הצד השני של פני המטבע, הנושא את דגם אתנה נפסל. מטבעות יהוד אחרות על חלקן מופיע בז (בעל כנף) עם המלה יהד, על צדה השני של המטבע מופיע הריבון הפרסי. חלק ממטבעות עם דגם הבז נושאות על פני המטבע נושאות גם על צדן השני את השושן כסמל נוסף אוטונומיה, במקום דגם הריבון על פני המטבע דבר שמעיד על סטטוס של עצמאות.

ייתכן שהורו לטבוע מחדש מטבעות אתונאיים שהיו במחזור לצרכי הכלכלה והמסחר המקומי רק את הסמל המסחרי המוכר של אתונה, דהיינו סמל הינשוף בלבד. ואילו על הצד השני לא התירו לטבוע כל סמל, למנוע מכלול סממן שלם של עצמאות על מטבע עם הילך חוקי במחזור. במקביל ניתן היה להשתמש במטבעות הממלכתיים סיגלוס הטבוע כידוע רק על צד אחד של המטבע.

לפיכך אנו מבחינים בתופעה של מצאי מטבעות בתחומי יהוד, פלשת בעריכי אובול וחלקיהם כמטבעות דגמי חיקוי אתונה, הנושאות רק את צד הסמל המסחרי וללא אתנה על צדה השני. כמו כן התופעה קיימת במטבעות דרכמות-שקל של אדום עם אותו הדגם של טביעת הסמל המסחרי על צד אחד של המטבע

(ד) במידה וקיימת טביעה פרסית-ממלכתית על 2 צדי המטבע — מעיד הדבר על מצב פחוות בחסות פרסית או מידה מועטה של אוטונומיה.

מי טבעו מטבעות בפחוות יהד?

לפי הרודוטוס⁴⁰, הפחה אריסאנדס של מצרים טבע מטבעות על דעת עצמו והוצא להורג (הרודוטוס 4: 166).

אירוע זה התרחש בתקופת דריוש הא', בשלהי המאה השישית לפסה"נ אשר שימש תקדים ואזהרה למושלים הבאים באימפריה הפרסית. סביר שכל הפחות אשר טבעו מטבעות אוטונומיים מקומיים באזור שלטונם, דאגו לקבלת סמכות טביעת מטבעות מראש מהשלטון הפרסי כדי לשמור על ראשם. בהתייחס לדגם המטבע שעליו הכתובת "יחזקיה הפחה" אשר התגלה בחפירות בית צור ותל ג'מה בנגב הצפוני. על פי סלרס, האם היה זה יחזקיה שמופיע אצל יוספוס ככהן הגדול בימי המלך תלמי הראשון? סביר מאד שיש לשייך מטבע זה לתקופה הפרסית, מאחר ותוארו של יחזקיה הוא פחה. על פי הידוע לנו בגוהי השני, כהן כפחת יהודה בתקופה 425–404 לפסה"נ. יחזקיה הפחה המופיע על מטבעות יהד, משמש לנו עדות, ששמש בתפקיד⁴¹ לאחר תקופת כהונתו של בגוהי לערך מהמחצית הראשונה של המאה הרביעית. בתקופה 404–359 לפסה"נ מתקיימות כמה מרידות במצרים, בהם פלישה מצרית לארץ ישראל בתקופה 400–380 לפסה"נ. קיימות עדויות על פי כתובות על מצבות מעכו ומגזר שמעידות על שליטה מצרית על חלקים גדולים בארץ ישראל. ייתכן שעקב המרידות ושליטת המצרים על חלקים בארץ ישראל ובזמנים שונים פחוות יהודה, לא הייתה תחת ריבונות פרסית. בראש הפחוות, עמדו לסירוגין כהנים גדולים ו/או פחה/ות. על פי ממצאים נומיסמטים, שלשה מנהיגים ששמותיהם מופיעים על מטבעות יהד: יוחנן הכהן, יחזקיה הפחה וידוע (ללא תואר), טבעו מטבעות ביהד. מטבעות יחזקיה הפחה נראים כמטבעות בתקופת מעבר בין מצב מדיני של עצמאות לאוטונומיה או חסות פרסית. בממצא המטבעות קיימים מספר מרכיבים: מטבעות עם ינשוף ללא אתנה על פני המטבע ועל פני המטבע דמות אדם בדומה למטבע של דאטאמס מקיליקיה. כמו כן מטבעות הטבעות על צד אחד. מטבעות עם חיה מכונפת עם ראש של לינקס וחלקם עם ראש מלך פרס, כמטבעות חסות פרסית, כאשר יחזקיה טובע כפחה על פי סמכות מטבעם הממשל הפרסי המרכזי בצרוף הכתובת יחזקיה וללא הכתובת יהד.

⁴⁰ הרודוטוס ד' 166

⁴¹ ייתכן ויחזקיה המשיך להיות מנהיג של אזור יהודה, תוך שהוא ממשיך להשתמש בתואר הקודם אף שהפרסים נדחקו מן האזור על ידי המורדים, מאחר ולתואר זה באותם ימים הייתה משמעות בעיני האוכלוסייה.

המטבע של ידוע ככל הנראה הכהן הגדול, ייתכן ונטבע בסוף התקופה הפרסית או באישור אלכסנדר מוקדון, במידה והיה זה ידוע אשר נפגש אתו בעת שכבש את ארץ ישראל. מטבעות יחזקיה הפחה ויוחנן הכהן נטבעו במחצית הראשונה של המאה הרביעית. ככל הנראה לא נטבעו בעת ובעונה אחת. טביעת מטבעות אלה. ייתכן ובוצעה בעקבות מצב של עצמאות מדינית למדינת יהד, בהתחשב שעל המטבעות לא מופיע דגם ריבוני פרסי. יש לציין שעל מטבעות יהד אלה, לא מוטבע שם הפחוה. בהשוואה לטביעות באנטוליה המושלים שהיו מלכים ואסלים במסגרת היחסים שלהם עם השלטון המרכזי על המטבעות שהנפיקו לפני מרד הסטרפים 366–360 לפנה"ס, טבעו את שמם ודמותם על המטבעות שהנפיקו עוד לפני מרד הסטרפים 366–360 לפסה"נ.

סיכום

נקודת המוצא של המאמר בנושא סמכויות הטביעה המקומית, יוצאת מתוך הנחה, שהיה על הפחות שטבעו מטבעות מקומיים, לקבל אישור מראש מהשלטון הפרסי, במסגרת זכויות האוטונומיה⁴², (שטרן 1973: 233–234) מהסיבה שלא להיקלע לתקדים של אריאנדס, הפחה ממפיס במצרים, שהוצא להורג על טביעה ללא אישור. לפיכך כאשר אין סממני הריבון הפרסי על המטבעות וקיימת כתובת של טובע המטבע למשל יחזקיה הפחה, מניח המחבר שבאותה עת שרר מצב של עצמאות בטריטוריה, כאשר התקדים של אריאנדס לא פעל. המחבר סרק מקורות כתובים בהקשרים פיננסים ולא איתר אישור ספציפי, לסמכויות טביעה מהשלטון המרכזי. לפיכך המטבעות בלבד, הם המעידים על הטביעה האוטונומית שאושרה, במיוחד אלה הנושאים דגמים ריבוניים פרסיים, על פני המטבע. ההנחה הבסיסית היא שעקב חולשת השלטון הפרסי, שופרו הזכויות האוטונומיות בסמכות לטבוע מטבעות מקומיים בעקבות מרידות המצרים, ניצחונם על הפרסים והשגת עצמאות.⁴³ השתלטות המצרים על חלקים בארץ ישראל, הביאה לנסיגת הפרסים ולדחיקתם חילותיהם מהאזור, כולל שליטה על מישור החוף והשפלה הפנימית. ייתכן שגם בתחומי ירושלים ושומרון או בקרבתם (גזר שהייתה בתחום פחוות יהוד) ויש עדויות לכך. חלה תפנית מדינית המתבטאת בטביעה המקומית. המדינות השיגו עצמאות מדינית⁴⁴

⁴² א. שטרן (1973 עמ' 233–234) טוען שגצי בדק מספר תעודות מנהל אחמאני מבבל שהיו חתומות על ידי צוותי פקידים, שהתחלפו תכופות ומקביל שיטה זו על צוותי פקידי אוצר להטבעת מטבעות "פלישתו-ערביים" ומטבעות "יהוד", כהסבר לריבוי טיפוסים מטבעות.

⁴³ באותה עת נחרבה המושבה הצבאית יהודית-פרסית יב (שטרן 1973).

⁴⁴ הפרסים כבשו את השפלה בארץ ישראל, בד בבד עם החרבת ערים בשפלה ובנגב (שטרן 1973). במקביל אבאגוראס מלך קיפרוס הכריז על עצמאות בשנת 391 (דיודורוס טו, ב, 3), שנמשכה עד שנת 381 (דיודורוס טו, ח-ט).

(שטרן 1973), (דיודורוס 15:ב, ח-ט) עד שנת 380 לפסה"נ ולדעת המחבר הדגמים על המטבעות המקומיים מעידים על כך. מהממצאים במאמר זה עולה שחל שינוי והמדינות בארץ ישראל ניצלו את ההזדמנות וטבעו מטבעות "חיקוי אתונאי" בכמויות גדולות, כפי שטבעו במצרים העצמאית. לדוגמא בפחוות יהודה, אשר במאה החמישית טרם הנפיקה מטבעות מקומיים, במאה הרביעית הונפקו בתחילה מטבעות אוטונומיים הנושאים דגמים פרסיים ודגמים עם סממני אוטונומיה, כולל כתובת "יהד" בעברית עתיקה, והפחוות מחליפה את דגם הנושא ראש פרסי לסמל שושן (משורר 19:1997) שהוא סמל כהונה יהודי על צד אחד של המטבע ועל צדו השני עיט פרוס כנפיים והכתובת יהד, דהיינו מטבע עצמאי.

המחבר בחן את ההשפעות של מרד טנס על הטביעה ולעניות דעתו, מרד זה מהווה קטע בתהליך נמשך של המרידות שהוזכרו במאמר. יש לו השלכות רבות על טביעת המטבעות המקומיים בעת התרחשותו, כולל התפתחות בטביעת מטבעות אוטונומיים שהחלה לפני המרד, או מטבעות עצמאיים.

לדעת המחבר ובהתייעצות עם מומחה בנושא טביעת מטבעות ומדליות, בנושא טביעת המטבעות הזעירות המנוונות, עולה שעוצמת מכת הטביעה במיוחד בתהליך הטיפול במטבעות אובולים, הייתה חלשה יחסית ולפיכך הפגימה במטבעות הזעירים בתהליך הטביעה לא הייתה משמעותית, אם כי הייתה שחיקה מתמשכת על פני המטבע ועל גבה. מבדיקת חלק מהמטבעות עולה שייתכן והפעילות לאי הטבעת צד השני של המטבע הכולל סממני האוטונומיה, נעשה במכוון.

שיעור מטבעות מסוג זה על פי דגימת המטבעות הוא כ 7% מהמטבעות. סביר שכל מיטבעה שהייתה מייצרת מטבעות הייתה מחליפה רושמה פגומה אלא אם הרושמה רק נסדקה מעוצמת מכת הטביעה ואין צורך להחליפה, עקב כך שתוצר הטביעה נראה במצב סביר, למרות הפגיעה ברושמה. בטביעה המקומית חלק מהרושמות נראות בעלות איכות טובה אלה ככל הנראה נעשו על ידי אמן מומחה וחלקן ברמת איכות אמנותית נמוכה. ייתכן בגלל מגבלות ואילוצים להתמודד עם איכות הרושמה, בהתחשב בגודלה הזעיר.

המחבר עשה הבחנה למשל בין מטבעות יהודי, שיש בהן פגם בטביעה כמו סדק שלא פגם בצורת המטבע לבין מצב של שחיקת המטבע. במקביל יש לקחת בחשבון שפגיעה ברושמת פני המטבע, עשויה להיעשות במכוון על ידי השלטון הריבוני מהסיבות שהוזכרו לעיל באופן שתפגע באיכות המטבע ויש לעשות הבחנה לפי העניין.

מאפייני מטבעות בתקופה הפרסית מאה 4 לפנה"ס		
מטבעות מעבר	אוטונומיה	עצמאות
א. מטבע צד אחד דגם ריבון צד שני חלק	צד אחד סמל ריבון	אין סמל ריבון פרסי על 2 צידי המטבע
	צד שני סמל מקומי /אוטונומיה (דתי/ לאומי)	
צידון/יהד/עזה	יהד/צידון/שומרון/מיסיה/ יוניה (אסיה הקטנה)	מצרים/עזה/יהד/שומרון/ אסיה הקטנה
ב. שני צדי המטבע טבועים בדגם ריבון פרסי		
שומרון		
ג. פגיעה מכוונת ברושמה		
אדומיאה/ שומרון		

ביבליוגרפיה

- A. Kindler. "The Greco-phoenician Coins Struck in Palestine in the time of Persian Empire" INJ (1963), p. 3.
- Ariel D.T. 2002. The Coins from the Surveys and Excavations of caves in the Northern Judean Desert. *Atiqot* 41/2(2002):281–304.
- D. Barag. "The Effect of The Tennes Rebellion on Palestine". BASOR 183 (1966), pp. 6–12.
- D. Barag. "Silver Coin of Yehoanan The High Priest and the Coinage of Judea in the Fourth Century B.C.: INJ, 9 (1986/87), pp. 4–14.
- H. Gitler, O. Tal, "The Coinage of Philistia of the Fifth and Fourth Centuries BC: A Study of the Earliest Coins of Palestine". Milan, 2006.
- G.F. Hill, *A Catalogue of Greek coins of Palestine*. London 1914, pp. 83–89:
- Gitler H. and Tal O. and van Alfen P. 2007. Silver Dome-shaped Coins from Persian-period Southern Palestine . *INR* 2:47–62.
- J.W. Betlyon, "The Provincial Government of Persia Period Judea and the Yehud Coins", *JBL* 105 (1986), pp.633–642.
- F. De Saulcy, *Numismatique de la Terre-Sainte*. Paris 1874, pp 282-283.
- .L. Sukenik, "The Oldest Coins of Judea". *JPOS* 14 (1934), pp. 178-184:
- P. Briant "From Cyrus to Alexander" A History of the Persian Empire. Winona Lake, Indiana. 2002. p. 110:

R. Barkay. "An Archaic Greek Coin from the `Shoulder of Hinnom" Excavations in Jerusalem`INJ, 1984-5

Y. Meshorer, S. Qedar. *The Coinage of Samaria in the Fourth Century BCE* . Jerusalem, 1991 .

Y. Meshorer, S. Qedar. *Samaritan Coinage*. INS. Jerusalem, 1999.

Y. Meshorer: An Attic Archaic Coin from Jerusalem, *Atiqot* 3 (1961). P. :85 Pl. XXVIII:6

Y. Meshorer. *Ancient Jewish Coinage. Vol. I: Persian Period through Hasmonaeans*, New York 1982, pp 13-34.

Stern E. 2001. *Archaeology of the Land of the Bible II: The Assyrian, Babylonian and Persian Period 722–332 BCE*. New York.

אביגד ג. בולות וחומות מתוך ארכיון ממלכתי מימי שיבת ציון ירושלים 1976.

אבי יונה, מ. אטלס כרמא לתקופת בית שני, המשנה והתלמוד ירושלים תשכ"ו, עמ' 11.

בר"ג ד. "מטבע כסף של יוחנן הכהן הגדול". מתוך *קדמוניות יז*, 1984, עמ' 59-61.

בר"ג ד. "מטבע של בגוהי ועליו דמות האל על גלגל מכונף". מתוך *קדמוניות כה*, 1992, עמ' 97-99.

גיטלר ח. אורן ט, "מטבעות פלשת בתקופה הפרסית וראשית הטביעה בארץ ישראל", *קדמוניות* 132 (2006) עמ' 104-109.

מור מ. "הכהנים הגדולים ביהודה בתקופה הפרסית". מתוך *בית מקרא כג (עב)*, תשל"ח, עמ' 65-67.

משורר. י, *אוצר מטבעות היהודים*, מימי שלטון פרס ועד מרד בר כוכבא, ירושלים 1997.

משורר י. "מטבעות אשדוד ואשקלון בשלהי התקופה הפרסית". מתוך *ארץ ישראל (תשמ"ט)*. עמ' 287-291.

משורר י. "אמצעי תשלום קדומים, משקלות ומטבעות". חיפה, 1998. עמ' 33-50.

משורר י. "מטבעות אשדוד ואשקלון בשלהי התקופה הפרסית". מתוך: *ארץ ישראל, כ' תשמ"ט*, עמ' 287-291.

נרקיס. מ. *מטבעות ארץ ישראל*. "ספר שני: מטבעות הנכרים". ירושלים 1938, עמ' 1-21.

רפפורט א. "מטבעות יהודה מסוף התקופה הפרסית ומראשית התקופה ההלניסטית". מתוך *אופנהיימר רפפורט א. ומנחם שטרן (עורכים) פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני: זיכרון לאברהם שליט, ירושלים 1981, עמ' 7-21*.

רפפורט א'. *מכורש עד אלכסנדר תולדות ישראל בשלטון פרס*. רעננה 2004.

שטרן א. התרבות החומרית של ארץ-ישראל בתקופה הפרסית . ירושלים, 1973, עמ' 195-225.

שטרן. א', "מדינת יהוד בחזון ובמציאות", קתדרה 4, (תשל"ז), ירושלים. עמ' 13-25.

שטרן. א' "מדינת יהוד בחזון ובמציאות". קתדרה 158 (תשנ"ו) ירושלים, 1998. עמ'

04/10/2009

מתוך הרצאה בפני חברי החברה הנומיסמטית לישראל מתאריך 12.2.2007

כל הזכויות שמורות